

У. ТУРСУНОВ, А. МУХТОРОВ, Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

ОЛИИ УҚУВ ЮРТЛАРИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
ТАЛАБАЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

Қайта ишланган, тўлдирилган
учинчи наشري

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1992

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги олий ўқув юртлари филология факультетларининг талабалари учун мўлжалланган. У «Кириш», «Фонетика ва фонология», «Графика ва орфография», «Орфоэпия», «Лексикология билан фразеология», «Морфемика», «Сўз ясалиши» ва «Морфология» бўлимларини ўз ичига олган.

Ўқув қўлланмасини қайта ишлаш жараёнида «Морфемика», «Сўз ясалиши» алоҳида бўлим сифатида ажратилди, мавжуд бўлимлар бирмунча ўлдирилди.

Ўзбек тили ҳодисаларини баён қилишда тилшуносликнинг кейинги ютуқлари ҳисобга олинди.

Ўқув қўлланмасининг «Кириш», «Фонетика ва фонология», «Графика ва орфография», «Орфоэпия», «Морфемика», «Сўз ясалиши» бўлимларини А. Мухторов, «Лексикология билан фразеология» бўлимларини Ш. Раҳматуллаев, «Морфология» бўлимини У. Турсунов ва А. Мухторовлар ёзган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

Муҳаррир: З. Аҳмаджонова

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. Мух.— Асқад Мухтор	С. А.— Садриддин Айний
А. О.— Абдулла Орипов	С. Абд.— Собир Абдулла
А. Қ.— Абдулла Қаҳҳор	С. Аҳм.— Саид Аҳмад
А. Қод.— Абдулла Қодирий	«С. Ўзб.»— «Совет Ўзбекисто-
ни» газетаси
Б. П.— Борис Полевой	У.— Уйғун
З.— Зулфия	Ч. Айт.— Чингиз Айтматов
М. Ибр.— Мирза Иброҳимов	Ш.— Шўхрат
И. Р.— Иброҳим Раҳим	Э. В.— Эркин Воҳидов
М. Исм.— Мирзакалон Исмои-
лий	Я.— Комил Яшин
Мирм.— Мирмуҳсин	У. У.— Улмас Умарбеков
Мирт.— Миртемир	У. Усм.— Ўктам Усмонов
Н. С.— Назир Сафаров	Ғ. Ғ.— Ғафур Ғулом
О.— Ойбек	Ҳ. Н.— Ҳаким Назир
О. Е.— Одил Ёқубов	Ҳ. О.— Ҳамид Олимжон
П. Т.— Парда Турсун	Ҳ. Ғ.— Ҳамид Ғулом
П. Қод.— Пиримқул Қодиров	Ҳ. Ҳ.— Ҳамза Ҳакимзода
Р. Ф.— Раҳмат Файзий	

ISBN 5-640-01266-8

Т $\frac{4602020400-88}{М 351 (04) 92}$ 12—92

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1992 й.

ҚИРИШ

1-§. Ҳозирги ўзбек тили ўзбек миллатининг тили, ўзбек миллий маданиятининг кўзгусидир.

Ўзбек тили туркий тиллар гуруҳига киради. У лексик, фонетик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан бошқа туркий тиллар билан бир қатор ўхшашлик ва яқинликларга эга. Масалан, ўзбек тилидаги **кўз, бош, ота, она, кун, қариндош**; туркман тилидаги **гоз, баш, ата, ана**; озарбайжон тилидаги **гоз, баш, ата, ана, гардаш**; қумиқ тилидаги **баш, гоз, ата** каби сўзлар шаклан бир-бирига ўхшайди. Бундай ўхшашликларни ўзбек тили билан бошқа туркий тилларнинг фонетик системаси ва грамматик қурилишида, сўз ясалиши ва бир қатор грамматик категорияларида ҳамда уларнинг ифодаланиш шаклларида ҳам кўриш мумкин. Шунга қарамай, бу тилларнинг ҳар қайсиси уларни бир-биридан ажратадиган ўзига хос муҳим хусусиятларга ҳам эга. Бу фарқларни лексикада ҳам, фонетика ва грамматикада ҳам кўриш мумкин. Бу жиҳатдан айниқса туркий тилларнинг фонетик структураси муҳимдир. Жумладан, бир қатор туркий тилларда сингармонизм қонуни асосан сақланган бўлиб, уларнинг айримларида товушнинг қаттиқ-юмшоқ айтилиши билан боғлиқ бўлган танглай уйғунлиги ҳам, лабланганлик-лабланмаганлик ҳодисаси билан боғланган лаб уйғунлиги ҳам сақланган, сўзларнинг талаффузи ва орфографиясида ана шу ҳодисаларга риоя қилинади (қирғиз, бошқирд тиллари). Қозоқ, туркман, озарбайжон каби кўпгина туркий тилларда эса сингармонизмнинг ё лаб уйғунлиги, ё танглай уйғунлигининг сақлангани ҳолда, иккинчиси кучсизланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса сингармонизм ҳодисасига (танглай уйғунлигига, лаб уйғунлигига) риоя қилинмайди. Айрим ўзбек шеваларида унинг баъзи элементларини, қипчоқ ва ўғуз шевалари-

да эса сингармонизмнинг танглай уйғунлиги тўла сақланганлигини кўриш мумкин. Сўзнинг турли ўринларида ундош товушларнинг келиши (к-г, т-д, ш-с, ч-ш каби) нуқтаи назаридан ҳам ўзбек адабий тили бу тиллардан фарқ қилади.

2-§. Тилнинг уруғ тилидан миллий тилгача бўлган тараққиётининг турли босқичларида унинг функцияси ўзгаради ва кенгаяди. Ўзбек миллий тили тарихан таркиб топган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбек миллатига хос ҳамма тил воситаларини, шу жумладан барча ўзбек диалект ва шеваларини ҳам бирлаштиради. Маълумки, ўзбек тили таркибида қарлуқ-чигил-уйғур диалекти, қипчоқ диалекти, ўғуз диалекти мавжуд. Ўзбек миллий тили ана шу уч диалектни бирлаштирган жонли сўзлашув тили негизида ташкил топган.

Тарихий жиҳатдан қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлиги билан боғланган диалект ва шевалар, айниқса Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Қўқон ва кўпгина бошқа шаҳарларнинг шевалари ўзбек миллий адабий тилининг ривожланишида асосий манба бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабий тилининг луғат таркибини бойитишда ҳам, фонетик системасини ва талаффуз меъёрларини белгилашда ҳам, грамматик воситаларини аниқлаш ва ривожлантиришда ҳам бу шевалар муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга, ўзбек адабий тилининг лексик бойлиги, грамматик ва услубий воситаларини кенгайтиришда қипчоқ ва ўғуз диалектлари ҳам муҳим манба ҳисобланади. Қипчоқ ва ўғуз диалектига хос кўпгина сўз ва грамматик формаларнинг адабий тилга қабул қилинганлиги бунинг далилидир.

3-§. Умумхалқ тилининг юқори шакли адабий тил бўлиб, у тилнинг фонетик, лексик ва грамматик қурилишида мавжуд қонуниятларни маълум меъёрга солиб туради. Бу меъёр шу тилда сўзловчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади. Улар дарсликларда, қўлланмалар ва барча турдаги луғатларда қайд қилинади. Умумхалқ тилининг қайта ишланиши негизида шаклланиб, маҳаллий диалектларнинг умумий хусусиятларини ўзига сингдира борган адабий тил аynи замонда миллий тилнинг ана шу кўринишларидан — умумхалқ сўзлашув нутқидан ҳам, маҳаллий диалект ва шевалардан ҳам, турлича жаргонлардан ҳам фарқланиб туради.

4-§. Ҳозирги ўзбек адабий тили муайян қолипга солинган, ўзбек халқининг маданий эҳтиёжи ва талабларини қондиришга хизмат қиладиган миллий адабий тилдир, фан ва техника, матбуот ва адабиёт, давлат идоралари ва ўқув юртлари, кино ва телевидение тилидир.

Адабий тилнинг муайян меъёрга солинганлиги шундан иборатки, унинг лугат таркиби маълум тартибга келтирилган бўлади, сўзларнинг маъноси ва ишлатилиши, талаффузи ва ёзилиши ҳамда грамматик шакл ясалиши ягона муштарак меъёрга бўйсунди. Адабий норма тарихий категория ҳисобланади. У тилнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда ўзгариб туради, унинг ички қонуниятларига бўйсунган ҳолда кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиради. Шунинг учун адабий тил меъёри тилда доимо юз бериб турадиган ўзгаришларни акс эттирувчи кўринишларни инкор этмайди. Масалан, *Жўрабой — Жўравой, келар эди — келарди* каби от ва феълларнинг ҳар икки (талаффуз ва ёзув) шакли ҳам адабий ҳисобланади.

Адабий тил — умумхалқ тилининг ёзувчилар, сўз санъаткорлари томонидан сайқал берилган кўриниши. «Тилни адабий ва халқ тилига ажратиш фақат «хом» тил ва ёзувчилар томонидан ишланган тил борлигини кўрсатади»¹, — деган эди М. Горький. Адабий қайта ишлаш, одатда, умумхалқ тилида бўлган барча энг яхши жиҳатларни, тилнинг энг чиройли, ўткир ва ихчам ифода воситаларини танлаб олиш ва уларни усталик билан адабий тилга киритишдан иборат. Фақат ёзувчи ва шоирларгина эмас, балки олимлар, адабий танқидчилар, журналистлар, олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари ва бошқа жуда кўп мутахассисликларнинг вакиллари ҳам бу жараёнда қатнашади.

5-§. Адабий тил ёзма ва оғзаки шакллارга эга. Булар идрок этишнинг икки тури, кўрув ва эшитув учун мўлжалланган бўлиб, улар лексик таркиб ва грамматик воситалардан фойдаланиши жиҳатидан ўзига хос бир қанча хусусиятларга эга. Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари орасидаги фарқ, аввало, гапнинг синтактик қурилишида очиқ кўринади. Содда гапларни, айниқса тўлиқсиз гапларни, қисман боғланган қўшма гапларни ишлатиш кўпроқ адабий тилнинг оғзаки шак-

¹ А. М. Горький. Адабиёт ҳақида. Тошкент. 1962, 96-бет.